

- Halliday, M.A.K. & R. Hasan (1976), *Cohesion in English*. London: Longman.
- Hannay, M. (1985), 'Inferrability, discourse-boundness, and sub-topics'. In: Bolkestein, De Groot & Mackenzie (eds), 47-74.
- Jong, J.R. de (te versch.), 'The position of the Latin Subject'. In: G. Calboli (ed.), *Proceedings of the third international colloquium on Latin linguistics Bologna 1985*.
- Leeman, A.D. (1963), *Orationis Ratio. The Stylistic Theories and Practice of the Roman Orators*. Hakkert: Amsterdam. (repr. Gran Canaria 1985).
- Longacre, R.E. (1983), *The Grammar of Discourse*. New York: Plenum.
- Pinkster, H. (1984), *Latijnse Syntaxis en Semantiek*. Amsterdam: Grüner.
- , (1985), 'The discourse function of the passive'. In: A.M. Bolkestein, C. de Groot & J.L. Mackenzie (eds), 107-118.
- , (1986) 'De stand van zaken in de Latijnse taalkunde', *Lampas* 19:2, 115-124.

Ego, tu, nos.

Opmerkingen over het gebruik van subjektpronomina, in het bijzonder in Cicero *De Oratore II*

H. Pinkster

Tu vero Antoni perge ut instituisti

Summary: The use of first and second personal pronouns in subjectfunction depends on a number of conditions which are dependent on the type of text in which the pronouns occur. In discourse their use depends – apart from the need for identification – on certain pragmatic factors, which are illustrated on the basis of Cicero *De Oratore II*. In narrative texts the function of subject pronouns is markedly different. The failure to recognize such differences has been reinforced by certain – mistaken – ideas about the development in Romance languages.

0. Inleiding

In het Latijn worden in zinnen met een finiete werkwoordsvorm waarin de spreker of aangesprokene subjekt is de persoonlijke voornaamwoorden *ego*, *tu* *nos* en *vos* over het algemeen alleen dan gebruikt, wanneer er een goede reden voor aanwezig is. Ook de anaforische (3e persoons) pronomina *is/ea/id* (+ mv. vormen) worden – aldus K.-St. (: I, 595) – alleen in bepaalde situaties gebruikt. De handboeken merken echter ook op dat in veel gevallen de subjektpronomina alleen maar 'duidelijkheidshalve' (K.-St. I, 596) of zelfs helemaal 'pleonastisch' (Petersmann 1977: 45 vv.) worden gebruikt. Het laatste wordt met name gesignaleerd n.a.v. teksten die dicht bij de omgangstaal staan. In dit artikel wil ik vooral ingaan op de vraag hoe een deel van de bedoelde subjektpronomina, nl. *ego*, *tu*, (*vos*¹) en *nos* wordt gebruikt in de literaire dialoog *De Oratore*. Ik zal een aantal konteksten/situaties in gesprekken noemen waarin het gebruik van de subjektpronomina voor de hand ligt, c.q. vermeden wordt. Aansluitend zal ik aandacht schenken aan de vraag hoe bij de oblique naamvals vormen van deze pronomina de voor de nominativi geldende factoren zich uiten. Daarna heb ik enkele opmerkingen over generiek gebruik van de subjektpronomina en over *nos*. Daarna volgt een paragraaf over het verschil in gebruik van subjektpronomina in verschillende teksttypen (genres). Mijn idee is dat in de Latijnse taalkunde te weinig rekening is gehouden met het verschil in teksttypen, waar-

door bijv. Plautus en Petronius te simpel op één lijn zijn behandeld. Tenslotte voeg ik enkele opmerkingen toe over de relatie tussen het pronomengebruik en de ontwikkeling in de Romaanse talen.

1. Het gebruik van subjektpronomina in gesprekssituaties

De goede redenen voor het gebruik van een persoonlijk voornaamwoord die in de literatuur worden genoemd kunnen worden geherformuleerd als drie onderscheiden kondities op het gebruik van de subjektpronomina.

- (i) De aanwezigheid van het pronomina is noodzakelijk om *identifikatie* van de bedoelde persoon mogelijk te maken.
- (ii) Er is sprake van een of ander vorm van *emfase* (Vgl. Prisc. Gr. L. III, 291,1: 'significantiae causa'), hetzij
 - (a) door meer of minder expliciet *kontrast* tussen twee of meer personen in een kontekst of situatie.
 - (b) door een andere vorm van '*prominentie*' van het subjekt in de kontekst of situatie, bijv. wanneer de eigen betrokkenheid of die van de gesprekspartner bij de gebeurtenissen moet worden aangegeven.

Ik ga successievelijk in op elk van deze drie kondities.

1.1. Identifikatie

De behoefte aan identifikatie doet zich bij de eerste persoon meestal niet voor: de spreker of een groep waartoe de spreker behoort is (zijn) immers de persoon (personen) waarnaar het pronomina (*ego, nos*) verwijst. Een uitzondering vormen die gevallen waarin de 'ik' onbekend is en er naar de identiteit wordt gevraagd; een situatie die in de komedie veel voorkomt (vgl. Lodge s.v. *ego*, p. 466):

- (1) quis ad foris est? # ego sum (Plt. *Am.* 1021)

Bij de tweede persoon bestaat veel vaker de behoefte aan identifikatie, met name wanneer de spreker één of meer personen uit een omvangrijkere groep op het oog heeft. In *De Oratore* doet zich deze situatie herhaaldelijk voor. Een goede illustratie van de noodzaak om in een gezelschap duidelijk te maken wie met *tu* bedoeld wordt is (2). In (3) is *tu* niet noodzakelijk omdat er sprake is van een onmiddellijke beurtwisseling tussen de spreker (*ego*) en de aangesprokene (*tu*).

- (2) (Antonius heeft reacties uitgelokt, waarop eerst Crassus (*tu vero* - zie hieronder vb. (11)), dan Catulus reageert. Daarna intervenueert Crassus:)

- hic Crassus, 'quin tu', inquit, 'Antoni, omittis ista' (Cic. *De Orat.* 2,127)
(3) (Antonius heeft Crassus rechtstreeks aangesproken) adrisit hic Crassus leniter et 'pertexe modo' inquit 'Antoni' (*De Orat.* 2,145)

Als twee personen (al) met elkaar in discussie zijn wordt *tu* dus niet gebruikt, behalve als er andere - hierna te behandelen - factoren een rol spelen. Wordt 'onverwachts' iemand als Adressaat uitgepikt, dan is *tu* (of: *vos*) nodig. Zgn. oblique naamvallen van *tu* en *vos* komen op dezelfde wijze voor.

- (4) quare, Crasse, neque *tu* tua suavitate (*tua* voorop: contrast met anderen) nos privabis... neque *te*, Antoni,... existimabimus non potuisse... (rest AcI volgt). (*De Orat.* 2,126)
- (5) quos quidem locos - *vobis* hoc, Cotta et Sulpici, dico - ... habere debetis (*De Orat.* 2,118)
- (6) illud ad me ac multo etiam magis ad *vos*, Cotta noster (??) et Sulpici:... (*De Orat.* 2,140)²

1.2. Kontrast

Ik gebruik het begrip 'kontrast' in ruime zin voor gevallen waarin in een tekst of situatie twee personen expliciet tegenover elkaar worden gesteld, worden vergeleken of op andere wijze van elkaar worden onderscheiden (vgl. TLL s.v. *ego* resp. 259,50 vv.; 259,19 vv.; 258,72 vv.). Dus o.a. (a) *niet ik, maar hij*; (b) *jij verschilt van hem*; (c) *ik en hij*. Voorbeelden zijn (7)-(9):

- (7) si *ferae* partus suos diligunt, qua *nos* in liberos nostros indulgentia esse debemus? (*De Orat.* 2,168)
- (8) (Critolaus) erat enim ab isto Aristotele, a cuius inventis tibi *ego* videor non longe aberrare (*De Orat.* 2,160)
- (9) (citaat) in Albano eramus *ego* et M. filius (*De Orat.* 2,224)

Een opmerkelijk geval is (10):

- (10) nec illud tertium laudationum genus est difficile, quod *ego* initio quasi a praeceptis nostris secreveram (*De Orat.* 2,341)

Antonius heeft in 2,43 duidelijk afstand genomen van Crassus' en Aristoteles' beoordeling van de noodzaak van voorschriften voor epideiktische redes. Hier (300 par. later!) wordt door het gebruik van *ego* de afwijkende opvatting van Antonius nog eens in herinnering gebracht³.

Onder contrast kunnen ook worden verstaan de gevallen met *ego* en *tu* in - eventueel afwijzende - antwoorden op een voorafgaande uitnodiging om iets te doen of om iets te beamen.

- (11) (Antonius heeft gesuggereerd dat Crassus de juiste man is om over de

'ornatus' te spreken) Tum Crassus 'tu vero' inquit 'Antoni, perge ut institui. (De Orat. 2,124)

- (12) (Antonius suggereert dat Caesar (Strabo) (*tu potissimum*) de aangewezen persoon is om de humor te behandelen)
(Caesar:) 'ego vero' inquit 'omni de re facetius puto posse... quam de ipsis facetiis disputari. (De Orat. 2,217)

Vb. (12) is tevens een goed vb. van een 'implicietere' vorm van contrast: uit *potissimum* blijkt dat *tu* wordt vergeleken met anderen die niet genoemd worden.

Kontrast tussen personen is dus duidelijk een reden om het subjektpronomen te gebruiken. Is de aanwezigheid van het pronomen in zo'n situatie verplicht? Housman (1914) citeert een aantal gevallen uit poëzie om te laten zien dat de voor proza geldende regel ('kontrast betekent subjektpronomen') in poëzie niet op gaat. Van zijn voorbeelden noem ik er twee ((13) en (14)):

- (13) *Ajax cum immeritos occidit desipit agnos: cum prudens scelus ob titulos admittis inanis stas animo...?*
(Hor. Sat. 2,3,211-3)
(14) *carmina compono, hic elegos...* (Hor. Ep. 2,2,91)

In de fiktieve dialoog waartoe vb. (13) behoort is sprake van een contrast tussen *Ajax* en een erbij te denken *tu* (vgl. vs. 199). In het citaat is het hoofdkontrast echter tussen *desipit* en *stas animo*. Dit geldt ook voor vb. (14): hier is sprake van een *hic* die iets anders doet dan de *ego*. Het contrast is echter niet gesitueerd in *hic* <-> *ego* maar veeleer in *carmina* <-> *elegos*. Er is hier hoogstens sprake van dubbel contrast, waarvoor *ego* moet wijken. Zo'n verklaring geldt voor vrijwel alle door Housman genoemde gevallen⁴. Mijn konklusie zou dan ook zijn dat als er sprake is van eenduidig contrast subjektpronomina nodig zijn. Het bewijs is overigens moeilijk te leveren.

1.3. Andere vormen van emfase

Andere vormen van emfase zijn aanzienlijk moeilijker vast te stellen. Toch kan een aantal situaties en konteksten worden aangeduid die zich in het bijzonder lenen voor het gebruik van subjektpronomina. In *De Oratore* zijn de volgende situaties en konteksten van belang. Soms is het mogelijk een geval van een subjektpronomen op meer dan een manier te behandelen, d.w.z. dat meer factoren gelijktijdig het gebruik van het subjektpronomen bevorderen. De indeling is dan ook niet uitputtend (het gaat vooral om *ego*)⁵:

- (a) De spreker benadrukt de subjektiviteit van zijn oordeel;
(b) De spreker benadrukt dat wat hij zegt op eigen waarneming berust;
(c) De spreker verzet zich tegen (evt. impliciete of denkbare) beschuldigingen aan zijn adres;
(d) De spreker benadrukt dat wat hij zegt daadwerkelijk zal gebeuren, etc.

In de komedie kan één of meer van deze factoren leiden tot een reeks van subjektpronomina, indien de spreker geëmotioneerd raakt of zijn eigen oordeel met klem benadrukt (vb. 15). In *De Oratore* is dit uiteraard minder op zijn plaats, maar vgl. vb. 16:

- (15) (Nicobulus senex)... quid nunc censes, Chrysale? # (Chrysalus servus) nihil *ego* tibi hodie consili quicquam dabo, neque *ego* haud committam ut, si, quid peccatum siet, fecisse dicas de mea sententia. verum, ut *ego* opinor, si *ego* in istoc sim loco, dem potius quam illum corrumpi sinam. duae condiciones sunt: utrum tu accipias vide vel ut aurum perdas vel ut amator perieret. *ego* neque te iubeo neque veto, neque suadeo (Plt. Bacch. 1035-43).
(16) Tum ille 'verum' inquit 'ex me audies, Catule. Semper *ego* existimavi... atque *ego* idem existimavi pecudis esse... (Cic. De Orat. 2,153)

In (16) is sprake van een soort persoonlijke bekentenis van Antonius.

Ik geef nu een aantal voorbeelden om het hierboven gemaakte onderscheid (a) - (d) te illustreren.

1.3.1. Subjektiviteit oordeel. De gesprekspartners in *De Orat.* gaan bijzonder voorzichtig met elkaar om. Ze schuwen niet elkaar de waarheid te zeggen, maar kondigen dan aan dat ze dat gaan doen (vb. (16) hierboven), of karakteriseren hun aanpak of opvatting meteen als iets wat zij (alleen maar) persoonlijk vinden. De toevoeging van het subjektpronomen staat dus tevens in dienst van het streven naar bescheidenheid en takt dat de hele dialoog beheerst. Vbb. afgezien van (16) zijn:

- (17) Aristoteles, is quem *ego* maxime admiror (De Orat. 2,152)
(18) quantum *ego* iudicare possum (De Orat. 2,78)⁶
(19) namque *ego*, Catule - dicam enim non reverens adsentandi suspicionem - neminem esse oratorem paulo illustriorem arbitror... quem non... audierim. (De Orat. 2,122)

Dezelfde voorzichtigheid bij het poneren van de eigen opvattingen blijkt uit de plaatsing van het pronomen possessivum voor het Headnomen:

- (20) *meae* totius in dicendo orationis... tres sunt rationes (De Orat. 2,128)
(21) haec est *mea* sententia, quem videbar exposuisse: *ego* ista studia non improbo (De Orat. 2,156)

Het veelvuldig (maar niet konstant) voorkomen van subjektpronomina in subjektieve oordelen is in de literatuur herhaaldelijk gesignaleerd (bijv. Drexler (1926: 258); Kaempf (1886: 4); Lodge, *Lex s.v. ego*; Woltjer (1889)). De beoordeling van dit gegeven door de verschillende auteurs loopt uiteen. Sommer

(1924: 27 vv.) meent dat als in parenthetische uitdrukkingen met *arbitror* en *opinor* het subjektpronomen voorkomt de individualiteit van het oordeel extra wordt benadrukt. Burckhardt (TLL s.v. *ego* 262,72 vv.) meent dat benadrukking van het individuele karakter van het oordeel niet is uitgesloten (hij noemt het bovengenoemde vb. (16)), maar dat de meeste gevallen 'sine ulla vi' zijn. Het verschil in opvatting komt voor een deel hieruit voort dat de aanwezigheid van het subjektpronomen te veel wordt toegeschreven aan het werkwoord als zodanig. Dit is onjuist: de werkwoorden komen wel veel voor in konteksten waarin benadrukking van de individualiteit op zijn plaats is. Het subjektpronomen wordt echter alleen gebruikt als dit ook echt nodig is, d.w.z. functioneel is. Zo vinden we in (22) de bij Cic. overwegende uitdrukkingwijze *ut opinor*, hoewel men zelfs genegen zou kunnen zijn op grond van volgend *tu* ook *ego* te verwachten. In (23) vinden we *ut ego opinor*, maar daar wordt dan ook een negatieve kwalifikatie (*falsis*) gerelativeerd, en in (24) *ut ego arbitror*, eveneens in een kontekst met een nogal stellige bewering:

(22) philosophi, qui, ut opinor - sed tu haec, Catule, melius - nulla dant praecepta dicendi (*De Orat.* 2,151)

(23) oraculis... partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris (*Div.* 2,115)

(24) ac si tibi nemo responsurus esset, tamen ipsam causam, ut ego arbitror, demonstrare non posses (*Div. Caec.* 44)⁷

1.3.2. Eigen waarneming. De sprekers in *De Oratore* refereren herhaaldelijk aan gebeurtenissen uit het verleden die ze zelf hebben meegemaakt. (vgl. Donatus ad Ter. *Andr.* 330: 'sententiae quae a pronomine incipiunt seria semper et vera promittunt'). Vbb. zijn (25) en (26):

(25) atque ego hoc ex iis saepe audivi... (*De Orat.* 2,155)

(26) nam ego nihil umquam vidi... (*De Orat.* 2,202)⁸

Op vergelijkbare wijze kan ook *tu* worden gebruikt om een ander a.h.w. als getuige aan te voeren. Vbb. zijn (27) en (28):

(27) de quo tu ad me scripsisti (*Att.* 1,14,4)

(28) scis tu me non mentiri (*Petr.* 74,15)

Petersmann (1977: 45 vv.) noemt beide gevallen - m.i. ten onrechte - vbb. van het gebruik van subjektpronomina in 'nachdruckslosen Feststellungen' (vgl. ook Nelson 1947: 120 vv. n.a.v. vb. (27)).

1.3.3. Verzet tegen beschuldigingen. Kaempf (1886: 3) heeft de aandacht gevestigd op het gebruik van subjektpronomina in negatieve zinnen. Negatieve zinnen zijn inderdaad door hun betekenis vaak een reactie op iets positiefs dat door anderen in de situatie wordt opgedragen, verwacht, etc. Voorbeelden

waarin een spreker bepaalde - evt. door hemzelf getrokken - konklusies afwijst zijn (29) en (30):

(29) haec ego non eo consilio disputo ut homines eruditos redarguam, ... sed ... (*De Orat.* 2,138)

(30) (= 21) ego ista studia non improbo (*De Orat.* 2,156)⁹

Een tegenhanger van dit soort gevallen met *ego* vormen wellicht juist beschuldigende vragen aan de gesprekspartner, waarvan (31) een goed voorbeeld is:

(31) vis tu reviviscere? (*Petr.* 111,12)

Vb. (31) wordt door Nelson genoemd als een vb. van nadrukloze postpositie van *tu*. Petersmann (1977: 45 vv.) noemt dit echter juist als een vb. van een emfatische vraag! (Voor Plautus vgl. Kaempf 1886: 11 vv.; Lodge *Lex* s.v. *tu* 793-4).

1.3.4. Stellige verwachtingen t.a.v. wat zal gaan gebeuren. Sedert Kaempf (1886: 7) is duidelijk dat in situaties waarin iemand aangeeft in te staan voor wat gaat gebeuren het gebruik van het subjektpronomen zeer normaal is (zie ook citaat Donatus hierboven). Hierbij valt te denken aan beloften, verzekeringen, bedreigingen, bevelen, etc. De sfeer in *De Oratore* is niet zo dat hiervoor veel voorbeelden verwacht mogen worden. In Plautus zijn echter vbb. in overvloed te vinden. vgl. (32):

(32) interimam hercle ego te, si vivo (*Plt. Mo.* 1168)

(33) quous ego hodie in tergum faxo ista expetant mendacia (*Plt. Am.* 589)

(34) hercle vero tu cavebis ne me attingas si sapis (*Plt. As.* 373)

Meer voorbeelden zijn te vinden in Lodge *Lex*, s.v. *ego* 467-8, *tu* 793. Een voorbeeld uit *De Orat.* is (35):

(35) 'ego', inquit Iulius, 'pro utroque respondeo' (*Cic. De Orat.* 2,27)

Ook in deze categorie is er een zekere samenhang tussen de werkwoordbetekenis en de situatie, maar net als in par. 1.3.1. is het verband indirekt.

Voor de vier hier onderscheiden subcategorieën van niet-kontrastieve emfase geldt, net als in het geval van contrast, dat de vraag of er identieke situaties zijn, waarin de subjektpronomina niettemin niet voorkomen, vrijwel niet te beantwoorden is: men komt tot de emfatische interpretatie op grond van de aanwezigheid van de subjektpronomina. Steun voor de stelling dat subjektpronomina *altijd* duiden op nieuwe en/of saillante¹⁰ elementen in de informatie die een zin bevat is echter te vinden in het bestaan van gevallen waarin een andere konstituent in de zin de nieuwe en/of saillante informatie bevat en het

subjektpronomen dus ontbreekt. Voorbeelden hiervan zijn tekststructurende uitingen als (36)-(39):

- (36) ut *saepe iam dixi* (*De Orat.* 2,211)
(37) ut *ante dixi* (*De Orat.* 2,148)
(38) quod *initio dixi* (*De Orat.* 2,148)¹¹
(39) sed iam ad institutum *revertar meum* (*De Orat.* 2,113)

Ook disjuncts van het type *ut ita dicam* bevatten geen subjektpronomina (vgl. Lex. Merguet). Opeenhoping van meer dan een konstituent met relatief belangrijke informatie in een zin wordt voorkomen.

1.4. *Emfase bij niet als subjekt optredende persoonlijke voornaamwoorden*
Uit het voorafgaande kan een konklusie worden getrokken die schematisch als volgt kan worden weergegeven:

- (40) identifikatie en/of emfase: *niet*-(identifikatie en/
of emfase) = *ego* (*tu, nos, vos*): \emptyset

De vraag doet zich nu voor of, en zo ja hoe, ditzelfde onderscheid gemaakt kan worden in die gevallen waarin het pronomina niet in de nominatief zou staan. Over niet-subjektpronomina die dienen ter identifikatie is reeds hiervoor (p.310) iets opgemerkt. Wat het emfatische gebruik betreft kan worden vastgesteld dat het Latijn voor de pronomina net als voor andere konstituenten in principe beschikt over twee variabelen, nl. variatie in plaatsing van desbetreffende konstituenten in de zin (zie ook De Jong, deze aflevering) en verder de toevoeging aan bepaalde konstituenten van partikels. Voorbeelden zijn (41-43):

- (41) *mihi* enim liber esse non videtur (*De Orat.* 2,24)
(42) ac si verum quaeritis, quod *mihi* quidem videatur, ... (*De Orat.* 2, 146)
(43) atqui tanta est eloquentia, ut *me* quidem, quantum ego Graece scripta intellegere possum, magno opere delectet (*De Orat.* 2,55)

Vergelijking van regel (40) met gevallen als (41) - (43) leidt tot de volgende nieuwe regel (44):

- (44) \emptyset : *ego* = $\left\{ \begin{array}{l} \text{mihi} \\ \text{me} \end{array} \right\}$: $\left\{ \begin{array}{l} \text{mihi} \\ \text{me} \end{array} \right\}$ quidem

Een komplikatie bij deze in zijn algemeenheid geldige regel is overigens dat ook bij subjektpronomina bij tijd en wijle zulke partikels voorkomen (voor *ego quidem*, bijv., vlg. TLL s.v. *ego*, 270,62 vv. en Petersmann (1977: 238)¹², en dat subjektpronomina als regel ook een opvallende plaats bezetten vooraan in de zin.

1.5. Twee bijzondere gebruikswijzen

1.5.1. Generiek gebruik van subjektpronomina

De tweede persoon sg. wordt in het Latijn vaak gebruikt zonder dat een specifieke 'jij' in de gesprek- of schrijfsituatie wordt bedoeld. In *De Orat.* worden veel algemene uitspraken over doen en laten van redenaars in de tweede persoon geformuleerd. Vbb. hiervan hoeft ik niet te geven. Ook in dit soort gevallen kan het subjektpronomen worden gebruikt, in het bijzonder wanneer er sprake is van contrast, vgl. vb. (45):

- (45) neque est enim facile perficere ut irascatur ei cui *tu velis iudex* si *tu ipse* id lente ferre videare (volgt nog tweemaal *tu*) (*De Orat.* 2,190)

Ook de eerste persoon sg. en plur. worden herhaaldelijk gebruikt zonder als zodanig naar de persoon van de spreker, of een groep waarvan de spreker deel uitmaakt, te verwijzen. In *De Oratore* gaat het dan uiteraard vaak om de 'ik' en de 'wij' in de hoedanigheid van redenaar. Voorbeelden zijn (46) en (47):

- (46) hic *nos* igitur Stoicus iste nihil adiuvat, quoniam quemadmodum inveniam quid dicam non docet (*De Orat.* 2,159)
(47) videndumque hoc loco est ne, quos ob benefacta diligi volumus, eorum laudem... nimis efferre videamur... (volgen nog enkele 1e pl. vormen) nam si... id factum augeas odium creatur (*De Orat.* 2,208)

Deze beide vbb. laten zien dat er betrekkelijk makkelijk geswitcht wordt van enkelvoud naar meervoud (en omgekeerd) en van 1e persoon naar 2e persoon (en omgekeerd). De subjektpronomina *ego* en *nos* kunnen net als in het geval van *tu* gebruikt worden in een contrastieve situatie. Vb. (7) hierboven is een illustratie van het algemene gebruik van *nos* (daar in de betekenis 'wij mensen') in een expliciete contrastsituatie.

1.5.2. 1e plur. i.p.v. 1e sg. Het gebruik van de 1e persoon pluralis in situaties waarin duidelijk alleen de spreker wordt bedoeld is relatief veel behandeld. Een zeer vroege is zelfs te vinden in *De Oratore* zelf (3,168), waar een Enniuscitaat (*nos sumus Romani qui fuimus ante Rudini*) dient als illustratie van de middelen tot ornatus. Klassifikaties van gebruikswijzen in Cicero geven o.a. Conway (1899), Pieri (1967) en - zeer genuanceerd - Waltz (1926). De veel gebruikte termen pluralis maiestatis en pluralis modestiae zijn onderwerp van twist geweest (o.a. Sloty 1927a, 1927b)¹³. Waltz heeft opgemerkt (1926: 223 vv.) dat Cicero de pluralis vooral gebruikt in de brieven, o.a. ook in die aan zijn vrouw¹⁴, en slechts zelden in de dialogen. *De Oratore* is geen uitzondering op deze bewering.

Het is zowel lastig om vast te stellen wanneer de pluralis echt 'staat voor' de singularis als om in evidente gevallen te bepalen wat de reden is geweest om de pluralisvorm te kiezen. De pluralisvorm wordt in *De Oratore* gebruikt in

typische 'leersituaties' waar de leermeester zijn gehoor in zijn activiteiten betreft. Een vb. is (48):

(48) *quam licet, si volumus, appellemus artem* (*De Orat.* 2,147)

In een aantal gevallen is substitutie door een sg. vorm mogelijk. Duidelijkere gevallen waar de pluralisvorm staat terwijl de spreker alleen zichzelf bedoelt zijn (49) en vooral (50):

(49) *atqui si ita placet, inquit, trademus etiam quae nos sequi... solemus* (pluralis wordt voortgezet) (*De Orat.* 2,204)

(50) *ad nosmet ipsos* (d.w.z. Antonius en de spreker, Crassus) *iam revertor, quoniam sic fuimus semper comparati...* (Volgt uiteenzetting van Antonius' redenaarskunst) *nos autem, quicumque in dicendo sumus¹⁵,... distamus* (*De Orat.* 3,32-3)

Antonius zet in (49) duidelijk zijn eigen manier van doen uiteen. Crassus spreekt in (50) ook duidelijk over zichzelf.

Op de redenen om de pluralisvorm te kiezen ga ik hier niet in. Ze zijn zeker van een andere aard dan de pragmatische factoren die hierboven zijn genoemd voor het gebruik van de subjektpronomina. Vb. (49) laat zien dat het pronomens *nos* als subjekt alleen wordt gebruikt als er tevens sprake is van de genoemde pragmatische factoren¹⁶. Er had dus vanuit pragmatisch gezichtspunt ook *ego* kunnen staan.

2. Het gebruik van subjektpronomina in niet-dialogeteksten

In de vorige paragraaf is het gebruik van subjektpronomina in gesprekssituaties aan de orde geweest. De globale konklusie daaruit kan zijn dat ze alleen dan worden gebruikt als er sprake is van identifikatie en/of focus - d.w.z. nieuwe of saillante - informatie. Het is tevens duidelijk geworden dat focus-informatie niet altijd even makkelijk is vast te stellen. Het pronomens *ego* (*nos*) komt ook voor in andere teksttypen. Vbb. zijn al die teksten (situaties) waar de 'ik' over zichzelf vertelt, bijv. in brieven, fictieve dialogen, verhalen e.d. Wanneer de *ik* over zichzelf als *ik* spreekt dan distantieert hij/zij zich daarmee van *ik*: de *ik* wordt daardoor een soort *hij* of *zij*. Taalkundig gezien kan zo'n *ik* andere eigenschappen hebben dan een *ik* in een gesprekssituatie. Voorbeelden daarvan zijn niet moeilijk te geven. Het eenvoudigste is het gebruik van *ego* in Cic. *Brut.* om sprekerswisseling aan te geven:

(51) *hic ego: 'laudare igitur eloquentiam...* (Cic. *Brut.* 25)

De pragmatische factoren van par. 1 zijn hier niet van toepassing. *Ego* heeft, zo men wil, een identificerende functie en duidt het 'Topic' aan van de volgende mededeling (: *ik* zei '...'). Een ander frekwent type is de wijze waarop Cic. zichzelf als gespreksstof introduceert in zijn brieven. Hierin is meestal sprake van een duidelijke structurering van de informatie. *Ego* is een van de Topics waarover iets gezegd wordt. Voorbeelden zijn (52) en (53):

(52) *ego autem ipse, di boni!* ('As for myself - ye gods', vert. Sh.-B.) *Att.* 1,14,3)

(53) *haec sunt, ut opinor, in republica. Ego autem ...* ('As for me' - vert. Sh.-B.) (*Att.* 1,19,5-6)

We zien hier de *ego* verschijnen vooraan in de zin, aan het begin van een reeks van mededelingen op dezelfde wijze als andere personen of items worden geïntroduceerd. *Ego* in dit soort gevallen is 'Topic' (in de zin van Dik (1978)) in de zin: de resterende informatie gaat over *ego*. Dit gebruik van *ego* is zeer frekwent in de brieven van Cicero¹⁷. Een derde voorbeeld is het voorkomen van *ego* in Petr. *Sat.* Meyer-Lübke (1897) heeft gekonstateerd dat *ego* vaak onbeklemtoond voorkomt aan het begin van de zin en dat dan het verbum finitum er vaak van gescheiden is. In veel van de door hem gegeven plaatsen is de *ik* tevens de verteller. *Ego* is nodig om de wisseling van persoon en structuur van het verhaal weer te geven en is 'Topic' voor de rest van de informatie in de zin. Vgl. (54):

(54) *Quartilla ... quaesivit. cum ego fratrem meum esse dixissem* (Petr. 24,5-6)

In dit soort (kon)teksten zijn de pragmatische factoren die hiervoor in par. 1 genoemd zijn niet van toepassing. De functie van de subjektpronomina is geheel verschillend. In de wetenschappelijke literatuur wordt echter met dit verschil in functie geen rekening gehouden. Als men aldus de pragmatische factoren van par. 1 als enige belangrijke erkent, lijkt het of het gebruik van de subjektpronomina in de vbb. (52)-(53) niet gemotiveerd is en lijkt het alsof er sprake is van 'afgezwakt' gebruik van de pronomina. Dit brengt mij tot mijn laatste punt.

3. De historische ontwikkeling van subjektpronomina

In veel studies wordt gesteld of gesuggereerd dat het gevoel voor de subtile factoren die het gebruik van subjektpronomina bepaalden steeds minder aanwezig was, hetgeen leidde tot 'Mechanisering', 'welche die obligatorische Setzung der Subjektwörter vorbereitete' (Sz. 173; vgl. o.a. Mohrmann 1977: 329;

Petersmann 1977: 45-8). Nu is er op dit punt iets vreemds aan de hand: in zijn algemeenheid is in de Romaanse talen helemaal niet sprake van verplichte subjektpronomina. In het Italiaans, Portugees en Spaans gelden (vermoedelijk?) regels als in het Latijn. Alleen in het Frans is er sprake van verplichte subjektpronomina en daar zijn ongetwijfeld andere factoren dan 'Mechanisering', etc. van belang (vgl. Harris 1978: 111 vv.). De neiging om niet geheel duidelijke gevallen van subjektpronomina in het Latijn te exkuseren met de historische ontwikkeling is dus ongefundeerd.

Hetzelfde geldt voor een ander punt. Sz. (: 173) resumeert een wijdverbreide opvatting dat de 'Mechanisering' van subjektpronomina zou zijn begonnen bij gevallen als (55):

(55) narra tu mihi, Agamemnon... (Petr. 48,4)

In de Romaanse talen is echter bij de imperatief het subjektpronomina uitzonderlijk, net als in het Latijn. In (55) pikt Trimalchio uit het gezelschap één iemand uit en, zoals ik heb laten zien, dan is *tu* ter identificatie noodzakelijk. Mij verbaast het dan ook niet dat Burckhardt (TLL. s.v. *ego* 258,66 vv.) opmerkt: 'quod denique scriptores sermonis vulgaris attinet... usus neque amplior neque is invenitur, quem si cum antecedenti contuleris, multum aut plane immutatum dicas'.

Onbegrip t.a.v. de verschillende functies van subjektpronomina in uiteenlopende tekstsoorten en het exkuus van de - vermeende - Romaanse ontwikkeling hebben geleid tot een misschien te gemakzuchtige interpretatie van de gevallen waarin subjektpronomina worden gebruikt en verwaarlozing van de situaties waarin ze uitgesloten zijn¹⁸.

Universiteit van Amsterdam, vakgroep Latijn
Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam

Noten

1. Vos gedraagt zich vrijwel geheel als *tu*. Ik ga er niet apart op in.
2. Het onderscheid tussen het gebruik van *tu* als subjekt en in aanroepen is niet altijd goed te maken.
3. Een geval van contrast is ook *De Orat.* 2,198 hic *ego* quid (M; quid *ego* L) dicam? me artem aliquam adhibuisse? quid fecerim narrabo. Si placuerit, vos meam defensionem in aliquo artis loco reponetis. Vanwege het contrast is de lezing van M beter dan die van L.
4. Andere gevallen zijn: Ovid. *Her.* 12,187 *si tibi sum vilis, communis respice natos* en Luc. 2,292-5 *otia solus agam: N.B. solus*.
5. Zie ook De Jong *et al.* 1985. Sloty (1927b: 260 vv.) wijst in Caesar op gevallen van trots als faktor voor het gebruik van *ego* (bijv. *Civ.* 3,64,3 *hanc ego... defendi*). Phillimore (1922: 311) wijst op gevallen in Horatius waarin sprake is van 'a touch of self-complacency'.
6. Terecht wordt in 2,7 met P² *quantum ego possum* gelezen (*ego* ontbreekt in rest van L. M. is niet beschikbaar in dit stuk tekst. Vgl. 2,55; 78; *Acad.* 2,140; *Mur* 65; *S. Rosc.* 35). Dat het

gebruik van het pronomen ook 'einschränkend' kan zijn stelt ook Drexler (1926: 258).

7. Het beroemde begin van de rede *Rosc. Am* 1 *credo ego vos, iudices, mirari* past in de hier besproken reeks vbb. De plaats van *credo* aan het begin is niet uitzonderlijk: vgl. *Cluent.* 1 *animum adverti, iudices. Ego* kan natuurlijk moeilijk op de eerste plaats staan. Voor postpositie van *ego* met verbum finitum op eerste plaats vgl. TLL s.v. *ego* 273, 40 vv.
8. De beide vbb. van *egomet* in *De Oratore* zijn van dit type (1,82; 2,77). Vgl. ook Sall. *Cat.* 6,1 *sicut ego accepi*; 58,1 *compertum ego habeo*.
9. In *De Orat.* 2,24 leest M *itaque illud ego quod in causa Curiana Scaevolae dixi non dixi secus ac sentiebam*. L heeft *illud quod ego*. De lezing van M is beter: *ego* in de hoofdzin is gemotiveerd als emfatisch bezwaar tegen een onjuiste suggestie.
10. Het gaat dus om konstituenten die de pragmatische functie 'Focus' hebben in de zin van Dik (1978).
11. Ook *ut dixi* alleen komt voor: 'zoals ik gezegd heb'. Anders zijn gevallen als *De Orat.* 2,50 *quae ego paulo ante cum eloquentiam laudarem dixi oratoris esse*. Hier is niet sprake van tekstorganisatie, maar van een samenvatting van een eerder standpunt (in de vorm van een van *dixi* afhankelijke AcI). *Ego* staat hierin omdat het eigen standpunt wordt benadrukt.
12. I.p.v. *ego quidem* vinden we uiteraard vooral *equidem*. Voor de onderlinge relatie zie Sz. 174. Opmerkelijk is *ego... equidem* in *De Orat.* 2,25.
13. Vgl. ook Lilja (1971) over Plinius Minor.
14. Conway (1899) zag hierin een manifestatie van de verwijdering tussen de echtelieden.
15. Behalve vanwege contrast is *nos* ook nodig als steunpunt voor de bijzin. Een appositie maakt eveneens soms een expliciet pronomen noodzakelijk.
16. Ik neem aan dat *nos* niet om redenen van identificatie zal worden gebruikt, tenzij met een humoristische bedoeling.
17. Burckhardt TLL s.v. *ego* 263,11 zegt 'praesertim cum de nova quadam re narrare incipit'. Dit is naar mijn idee te ruim.
18. Ik dank Margreet van de Griend voor haar bijdrage aan het verzamelen van gegevens en haar opmerkingen bij een eerdere versie.

Bibliografie

- Conway, E.H.W. (1899), 'The use of the singular *nos* in Cicero's letters', *TCPHS* 5, 1-79
 Dik, S.C. (1978), *Functional Grammar*, Amsterdam, North-Holland (= ³Foris, Dordrecht)
 Drexler H. (1926), Review of Lodge, G., *Lexicon Plautinum*, *Gnomon* 2,255-263
 Forchheimer, P. (1953) *The Category of Person in Language*, Berlin, De Gruyter
 Harris, M. (1978), *The Evolution of French Syntax. A Comparative Approach*, London, Longman
 Heed, B.F. (1978), 'Respect degrees of pronominal reference', in: Greenberg, J.H. (ed.), *Universals of Human Language III Wordstructure*, Stanford, U.P., 151-211
 Hofmann, J.B. (1951³), *Lateinische Umgangssprache*, Heidelberg, Winter
 Housman, A.E. (1914), 'A transposition in Propertius', *Cl.Q.* 8, 151-5 (= *Classical Papers*, 1972, 880-5)
 Jong, J.R. de *et al.* (1985) Verslagen werkgroep 'pronominalisatie', Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Latijn
 Kaempf, W. (1886), *De Pronominum Personalium Usu et Collocatione apud Poetas Scaenicos Romanorum* (= Berliner Studien zur Class. Phil. und Arch. III: 2)
 Kühner, R.-C. Stegmann (1974), *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, (Nachdr.) Darmstadt (2 vols.)
 Lilja, S. (1971), 'The singular use of *nos* in Pliny's letters', *Eranos* 69, 89-103
 Lodge, G. (1924), *Lexicon Plautinum*, Leipzig, Teubner (2 vols.), repr. Olms, Hildesheim 1971
 Meyer-Lübke, W. (1897), 'Zur Stellung der tonlosen Objektspronomina', *Z. Rom. Phil.* 21, 313-34
 Mohrmann, C. (1977), 'The latinity of Saint Patrick', in: *Etudes sur le latin des Chrétiens*, Roma, Storia e Letteratura IV, 311-66
 Nelson, H.L.W. (1947), *Petronius en zijn 'vulgaire' Latijn*, Diss. Utrecht
 Phillimore, J.S. (1922), 'Emphatic ego in Latin', *Class. Phil.* 17, 306-12
 Pieri, M.P. (1967), 'Singolare e plurale di prima persona nell'epistolario di Cicerone', *SIFC* 39,

- Plank, F. (1985), 'Die Ordnung der Personen', *FoL Ling.* 19,111-76
- Sloty, F. (1927a), 'Der sogenannte Plur. Modestiae'
- , (1927b) 'Der soziative und der affektische Plural der ersten Person im Lateinischen', *I.F.* 44, 155-90; 264-305
- , (1928), 'Der soziative und affektische Gebrauch des Plurals der ersten Person und das Subjektpronomen im Lateinischen', *Glotta* 16, 253-74
- Sommer, F. (1927), $\acute{\omega}\varsigma \acute{\epsilon}\gamma\omega \sigma\acute{\iota}\mu\alpha\iota$ und Verwandtes', In: *'Αντιδῶρον Festschrift Wackernagel*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 22-7
- Szantyr, A. (1965), *Lateinische Grammatik*, Handbuch der Altertumswissenschaft, München, Beck
- Wackernagel, J. (1926) *Vorlesungen über Syntax I*, Basel, Birkhauer
- Waltz, R. (1926), 'Ego et nos', *R.Ph.* 50, 219-37
- Woltjer, J. (1889), 'De pronominum personalium usu et collocatione apud Lucretium', *Mnem.* NS 17, 64-76

Hyperbaton en informatiestructuur

J.R. de Jong

Summary: In this paper, the Latin word order pattern usually called hyperbaton is considered from the linguistic side. It is argued that its appearance in Latin prose texts is to a large extent subject to conditions statable in terms of pragmatic functions as distinguished in Functional Grammar. Hyperbaton can be viewed as a means to comply (at the cost of syntactic discontinuity) with two general ordering tendencies in Latin clauses: (a) to have non-Focus information precede Focus information and (b) to have emphatic information precede non-emphatic information.

1. Inleiding

Taalkundig gesproken is hyperbaton een geval van syntactische discontinuïteit: woorden die in structureel opzicht één woordgroep vormen worden als een discontinue reeks gerealiseerd. In het algemeen wordt voor het Latijn hyperbaton benaderd vanuit een stilistische invalshoek (in bijv. Szantyr 1965, Leeman 1963). Dit artikel beoogt een aantal taalkundige aspecten van hyperbaton te belichten¹.

Als we stijl definiëren als een verzameling van keuzen uit taalkundige opties (zie voor deze opvatting Pinkster 1985, met verwijzingen), dan kunnen we continuïteit van woordgroepen beschouwen als één uit de veelheid van stilistische variabelen: in poëzie wordt zeer vaak gekozen voor een discontinue realisatie van woordgroepen, bij een proza auteur als Sallustius zelden²; andere auteurs zijn te plaatsen op een schaal tussen deze uitersten. In dit artikel zal ik in het bijzonder ingaan op een auteur uit deze laatste groep, Caesar, en laten zien dat de keuze voor continuïteit of discontinuïteit van geval tot geval (op 'microniveau') niet arbitrair is, maar in sterke mate afhankelijk van in taalkundige termen formuleerbare condities.

We kunnen hyperbaton definiëren als het geval waarin de lineaire opeenvolging van woorden behorend tot één constituent (zinsdeel) wordt onderbroken door een of meer woorden die deel uitmaken van een ander zinsdeel. Wanneer we de structuur van een zin weergeven met behulp van een boomdiagram, kunnen we hyperbaton herkennen aan het kruisen van de takken in het diagram, zoals in figuur 1 hieronder, die een weergave is van voorbeeld (1):

(1) *magnam res diligentiam requirebat* Caes. *Gal.* 6,34,3